

OBRAZOVANJE KAO FAKTOR FERTILITETA I POPULACIONE POLITIKE U SRBIJI

Mirjana RAŠEVIĆ

Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: rasevicm@gmail.com

Petar VASIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: vasic.dem@gmail.com

IZVLEČEK

Osrednji namen prispevka je analiza nivoja rojevanja žensk z različno stopnjo izobrazbe v Srbiji v funkciji vzpostavljanja uspešnejšega modela populacijske politike. Analiza temelji na vitalnih statističnih podatkih o številu živorojenih otrok v obdobju od leta 2002, ko je bila uvedena močna finančna spodbuda ob rojstvu otrok, do 2015, leto zadnjih razpoložljivih podatkov. Glavna ugotovitev je, da v celotnem opazovanem obdobju stopnja skupne rodnosti žensk brez izobrazbe in s fakulteto kaže na težnjo k rasti, medtem ko se stopnja skupne rodnosti žensk z osnovno in srednjo šolo zmanjšuje.

Ključne besede: izobraževanje, rodnost, populacijska politika, Srbija

L'EDUCAZIONE COME FATTORE DELLA FERTILITÀ E DELLA POLITICA DEMOGRAFICA IN SERBIA

SINTESI

L'obiettivo principale della ricerca è l'analisi del tasso di natalità in Serbia in corrispondenza alle donne di diversa formazione scolastica ed in vista dell'elaborazione di un modello più avanzato delle politiche demografiche. L'analisi parte dai dati relativi alla statistica vitale circa il numero di bambini nati vivi nel 2002 come anno in cui sono stati introdotti forti incentivi dello stato per le famiglie con i figli, fino al 2015 come data ultima al riguardo. Il risultato così ottenuto dimostra una tendenza di crescita del tasso di fertilità complessiva delle donne analfabete e di quelle di alta formazione universitaria, mentre è in calo il tasso di fertilità complessiva delle donne con sola licenza media e superiore.

Parole chiave: educazione, fertilità, politica demografica, Serbia

KRIZA RAĐANJA

Srbija (područje van Kosova i Metohije) se sa fenomenom nedovoljnog rađanja suočila još u 1960-im godinama. Socijalistički tip ubrzanog procesa modernizacije, nagli prelazak iz sela u grad, značajan udeo žena na tržištu rada sa punim radnim vremenom tokom reproduktivnog perioda, nagla sekularizacija kao i raširenost prepreka ekonomske prirode za ostvarivanje reproduktivnih normi su svakako najvažniji činioci rane pojave fenomena nedovoljnog rađanja i njegovog održavanja u Srbiji. Od značaja je bila i rana liberalizacija namernog prekida trudnoće, po ugledu na Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Pored toga, za razliku od ostalih socijalističkih zemalja, jugoslovensko društvo je bilo znatno otvorenije za zapadni sistem vrednosti i u većoj meri je omogućavalo zadovoljenje individualnih potreba. To je doprinelo porastu ekonomske i psihološke cene deteta (Rašević, 1995a). Ovi drugačiji društveni uslovi su uticali na reproduktivno ponašanje ne samo u 1970-im i 1980-im godinama, već moguće i kasnije (Basten, Frejka, 2016).

Već u 1970. godini stopa ukupnog fertiliteta (SUF) bila je za oko 15% niža od potreba proste reprodukcije. Na tom nivou vrednosti stopa se stabilizovala u sledeće dve decenije, bez tendencije porasta, koji je zabeležen do 1980-ih godina u istočnoevropskim zemljama, ili daljeg pada, koji je bio karakterističan od 1970-ih za zapadnoevropske zemlje. Jedno od objašnjenja registrovane stabilizacije jeste očuvanje univerzalnosti braka, u koji se relativno rano ulazilo, a braku alternativne forme zajedništva gotovo da nisu postojale (Rašević, 1995b).

U kriznim 1990-im godinama beleži se konstantan pad rađanja. SUF je između 1991. i 1999. opala sa 1,73 na 1,40 deteta po ženi. Pored dugoročnih faktora na demografski razvitak u 1990-im delovao je i niz burnih događaja. Raspad SFRJ, rat u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, politički problemi, kriza institucija, vojna intervencija NATO pakta i dr. Smanjen stepen samorealizacije i život u permanentnom stresu su osnovne odlike življenja tokom ovog perioda na individualnom psihološkom nivou. Siromaštvo, odnosno redukcija potreba na egzistencijalni nivo, su pak osnovne karakteristike ekonomske cene ove decenije koju je platila ogromna većina stanovništva u Srbiji (Rašević, 2004).

Nakon krizne poslednje decenije 20. veka, SUF se kretala između 1,46 koliko je registrovano u 2002. i 1,35 deteta po ženi što je zabeleženo 2011. Prema poslednjim podacima koji se odnose na 2015. nivo rađanja je 31% ispod potreba proste reprodukcije stanovništva. Sa vrednošću SUF od 1,45 nivo rađanja u Srbiji je ispod evropskog proseka koji iznosi 1,6 deteta po ženi (Pison, 2015).

Teško je objasniti nizak nivo rađanja u prvih desetak godina 21. veka koje karakteriše izvesna stabilizacija društvenih i ekonomskih prilika u zemlji (u odnosu na period koji je prethodio) bez dubinskog istraživanja ovog fenomena. U Srbiji, za razliku od velikog broja

evropskih zemalja, nisu sprovedene značajne demografske ankete. Ne samo da nije realizovana *Anketa o fertilitetu i porodici (Fertility and Family Survey)* tokom 1990-ih, već nisu sprovedena ni novija istraživanja kao što su *Istraživanje o prihvatanju populacione politike (Population Policy Acceptance Study)* i *Anketa o odnosu između generacija i odnosu između polova (Generations and Gender Survey)*. Ako uprkos nedostatku tih znanja, pokušamo da izdvojimo faktore niskog nivoa rađanja posle 2000. godine nameću se pre svega oni koji su povezani i/ili su reakcija na intenzivnu ekonomsku i socijalnu krizu sa kojom se Srbija suočava u dužem vremenskom periodu. Pored ovih faktora, nizak nivo rađanja se može objasniti dubokom transformacijom društva u skladu sa ranije započetim promenama u razvijenim evropskim zemljama koje su uzrok niskog fertiliteta (Sobotka, 2004). To su, s jedne strane, jačanje individualizma, težnja ka samorealizaciji, izmenjena porodica, drugačiji partnerski odnosi, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i kvalitetu života deteta, a sa druge strane razvijene aspiracije prema potrošnji i slobodnom vremenu (Vlada Republike Srbije, 2008).

Odlaganje rađanja prvog deteta za sve kasnije godine života je važan uzrok niskog nivoa fertiliteta u Evropi danas (Sobotka, 2004). Trend blagog porasta broja žena u Srbiji koje nisu rodile nijedno dete u optimalnom periodu života od 20. do 35. godine je registrovan između popisa stanovništva sprovedenih 1981. i 1991. No, u sledećem međupopisnom periodu 1991–2002. on je intenziviran i smatra se osnovnom demografskom cenom 1990-ih godina (Rašević, 2006). Intenziviranje je nastavljeno i u prvoj deceniji 21. veka. Tako je u vreme sprovođenja popisa 2011. bez dece bilo 82% žena u starosnoj grupi 20–24 godine, više od polovine (55%) žena starih između 25 i 29 godina i gotovo svaka treća žena iz kohorte 30–35 godina.

Najveći broj žena ovih starosnih kohorti će roditi dete. Međutim, s razlogom se može očekivati da jedan broj njih iz različitih razloga (fiziološkog smanjenja plodnosti, sekundarnog steriliteta najčešće usled pribegavanja namernom prekidu trudnoće ili oboljevanja od polno prenosivih infekcija, veće psihološke cene braka i rađanja dece u starijim godinama, nestupanja u brak usled bolesti i drugo) neće moći da ostvari stavove o željenom broju dece. Direktna demografska posledica odlaganja rađanja je i međugeneracijska nepravilnost u starosnoj strukturi populacije.

Nesporno je da važnu ulogu u odlaganju roditeljstva u Srbiji ima nezaposlenost mladih, teškoće u rešavanju stambenog pitanja, nizak životni standard, kao i problemi vezani za čuvanje dece mladih parova. Pored nabrojanih faktora iz ekonomskog kruga, od uticaja su i oni koje je Lesthaeghe (2001) izlistao kao bitne za razvijene evropske zemlje:

- povećano školovanje i ekonomska autonomija žena,

- visoke aspiracije za materijalnim dobrima koje uslovljavaju potrebu za drugim prihodom u porodici forsirajući zapošljavanje žena,
- povećano investiranje u profesionalnu karijeru i žena i muškaraca,
- povećano ulaganje u lični identitet u uslovima povećanog rizika za razvod braka,
- širenje postmaterijalističkih ciljeva kao što su samorealizacija, etička autonomija, sloboda izbora i tolerancija na nekonvencijalno ponašanje,
- raširena želja za uživanjem u životu,
- rasprostranjen motiv za očuvanjem otvorenog puta za budućnost.

Dugo trajanje nedovoljnog rađanja u Srbiji je osnovni uzrok smanjenja broja stanovnika i dubokih promena u starosnoj strukturi stanovništva. Tako je broj živorođenih 2015. godine bio za 38 hiljada manji od broja umrlih. Ujedno, 2015. je dvadeset četvrta godina zaredom kako se u Srbiji beleži negativan prirodni priraštaj. Sa udelom starih lica sa 65 ili više godina od 17,8 % u ukupnoj populaciji i prosečnom starošću od 42,2 godine Srbija je među starijim populacijama u Evropi i svetu (Population Reference Bureau, 2013). Rezultati analitičkih projekcija ukazuju da će Srbija sredinom ovoga veka biti zemlja malobrojnije i starije populacije nego što je danas. Pogotovo će se populaciono urušavanje ispoljiti u uslovima laganog pada rađanja (RZS, 2014).

POLITIKA PREMA FERTILITETU

Pored uticaja izloženih faktora, na nivo rađanja u Srbiji bitne su i mere koje je država sprovodila, odnosno sprovodi u cilju stvaranja uslova za realizaciju željenog broja dece. Prikaz mera populacione politike u Srbiji se može podeliti, uslovno rečeno, na dva vremenska perioda. To su period 1945–2002. i period posle 2002. godine.

POPULACIONA POLITIKA 1945–2002.

Još 1945. godine, jugoslovenska vlada je uvela dečiji dodatak (kontinuirano se sprovodi) i jednokratnu pomoć za opremu novorođenčeta (mera tokom 1945–1967. i 1992–2002), na bazi radnog odnosa. Dečiji dodatak je gotovo od samog početka imao istovremeno i socijalni i populacioni karakter. Naime, uveden je imovinski cenzus kao dodatni uslov za sticanje prava na dečiji dodatak, a njegova visina je direktno zavisila od broja dece u porodici. Iznosi za dečiji dodatak su do kraja 1960-ih bili visoki. Tako su se, na primer 1958. godine kretali od 16% za prvo dete u porodici do 59% prosečne zarade za peto dete. Odgovarajući udeli 1967. godine su iznosili 7% i 31% (Gavrilović, 2005, 112). Tokom 1990-ih godina dečiji dodatak se mogao koristiti za prvo troje dece u porodici, s tim što on samo za treće dete nije zavisio od materijalnog statusa porodice i iznosio je 30%

prosečne zarade. No ova mera je brzo izgubila smisao zbog višemesečnog kašnjenja u isplati i velike inflacije (Rašević, 2012). Gornja starosna granica za ostvarivanje prava na dečiji dodatak iznosi 20 godina, odnosno 26 godina života za one koji se redovno školuju.

Pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo zaposlenih majki je uvedeno 1946. godine. Dužina porodiljskog odsustva je kontinuirano rasla sa 84 dana koliko je iznosila 1946, preko 270 dana u 1984, do 12 meseci po rođenju prvog i drugog deteta, 24 meseca po rođenju trećeg deteta i 9 meseci po rođenju četvrtog i svakog narednog deteta od 1992. do 2002 (Gavrilović, 2005, 125). Otac je mogao da koristi odsustvo u izuzetnim okolnostima propisanim zakonom. Naknada zarade za vreme porodiljskog odsustva je bila utvrđena na nižem nivou od visine zarade sve do poslednje decenije 20. veka kada se ostvarivala u punom iznosu zarade.

Naknada troškova boravka dece u predškolskoj ustanovi je takođe uvedena neposredno posle Drugog svetskog rata. U periodu 1992–2002, ona je iznosila 80% ekonomske cene. Boravak za treće dete je bio besplatan od 1974. do 1990. i od 1992. do 2002 (u opštinama sa negativnom stopom prirodnog priraštaja za treće i svako naredno dete u porodici).

POPULACIONA POLITIKA OD 2002.

U Srbiji od 2002. godine egzistiraju dve direktne mere populacione politike važne za podsticanje rađanja na nacionalnom nivou. To su roditeljski dodatak i odsustvo povodom rođenja deteta. Roditeljski dodatak se isplaćuje za prvo, drugo, treće i četvrto dete žene. Njegov iznos raste sa redom rođenja, usklađuje se sa rastom troškova života i isplaćuje se, osim za rađanje prvog deteta za koje se isplaćuje jednokratno, u 24 mesečne rate. Do 2006. godine, model finansijske pomoći porodici sa decom nije uključivao prvo dete, a roditeljski dodatak se isplaćivao jednokratno.

Roditeljski dodatak je bio definisan kao jednokratna isplata u visini od 50 hiljada dinara za drugo, 90 hiljada dinara za treće i 120 hiljada dinara za četvrto dete. Njegova realna visina je ostala očuvana u posmatranom periodu. Tako su tokom 2015. godine odgovarajući iznosi bili oko 147, 264 i 352 hiljade dinara, odnosno više od 1200, 2200 i 3000 evra. Ili drugim rečima, roditeljski dodatak u 2015. za drugo, treće i četvrto dete se kretao u rasponu od 3,7 do 8,8 prosečnih plata u Srbiji. Jednokratni roditeljski dodatak za prvo dete u 2015. godini je iznosio oko 37,5 hiljada dinara ili 310 evra.

Omogućena je i puna naknada zarade zaposlenoj majci za vreme porodiljskog odsustva i odsustva radi nege deteta u trajanju od godinu dana za prvo i drugo dete, odnosno dve godine za treće i svako naredno dete. Odsustvo radi nege deteta, pravo koje traje od 3. do 12. meseca života deteta, može da koristi i otac uz punu nadoknadu zarade, čak i kada je majka nezaposlena.

Za roditeljski dodatak je u 2013. godini, prema podacima Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije, izdvojeno 6,3 milijarde dinara. Budžetski znatno zahtevnija je isplata pune naknade zarade zaposlenom roditelju, a to je u najvećem broju slučajeva majka, za vreme odsustva vezanog za rođenje deteta. Za 36,7 hiljada korisnika ove naknade u 2013. godini je izdvojeno 24,5 milijardi dinara.

Srbija, relativno posmatrano, izdvaja za roditeljski dodatak više nego bilo koja zemlja Evropske Unije (EU). Naime, za roditeljski dodatak u 2011. godini u EU najviše su izdvojili Slovačka i Hrvatska, po 0,1% bruto društvenog proizvoda (BDP). Iste godine je u ove svrhe Srbija utrošila 0,2% BDP (Matković, Mijatović, Stanić, 2014, 101). Takođe, komparativna analiza iznosa nadoknade u postotku od zarade i dužine porodiškog i odsustva radi nege deteta među evropskim zemljama pokazuje da ovaj sistem u Srbiji spada među darežljivije u Evropi (Matković, Mijatović, Stanić, 2014, 121).

NOVIJA ISTRAŽIVANJA VEZE IZMEĐU FERTILITETA I OBRAZOVANJA ŽENA

U istraživanjima veze između fertiliteta i različitih socio-ekonomskih obeležja žena, obrazovanje zauzima posebno mesto. Ne samo da je stepen obrazovanja precizno merljiva kategorija, već je u novijim istraživanjima često korišćen kao jedan od najvažnijih pokazatelja socijalnog statusa (Skirbekk, 2008). Dugo poznata negativna veza između nivoa obrazovanja i fertiliteta, poslednjih decenija se detaljno preispituje i dovodi u vezu sa širim kontekstom socio-ekonomskog i kulturnog okruženja. Ovakva istraživanja i studije postavljaju novu platformu za izučavanje veze između obrazovanja i fertiliteta žena. Tako neka istraživanja čak potvrđuju pozitivnu vezu između obrazovanja i fertiliteta u Skandinavskim zemljama, Austriji i Nemačkoj (Kreyenfeld, 2002) objašnjavajući ovaj trend dohodovnim efektom (*income effect*) kroz veće materijalne kapacitete obrazovanih pojedinaca za izdržavanje brojnijeg potomstva, što direktno utiče na verovatnoću rađanja drugog deteta u porodici. Indirektno, viši nivo obrazovanja žena može uticati na fertilitet preko partnerskog efekta (*partner effect*) povećavajući njihove realne šanse u izboru partnera višeg socijalnog statusa, ali i poboljšavajući njihovu pregovaračku poziciju unutar partnerske zajednice (Kravdal & Rindfuss, 2007). Takođe, viši nivo obrazovanja može posredno uticati na fertilitet preko odlaganja rađanja i indukovanja „cajtnot efekta“ (*time-squeeze effect*) (Kreyenfeld & Zabel, 2005) povećavajući verovatnoću rađanja drugog deteta kod visokoobrazovanih žena.

Važnost šireg društvenog konteksta, takođe, ne sme biti prenebregnuta. Tako, od društava sa nedovoljno razvijenom ravnopravnošću između polova i negativnom vezom između nivoa obrazovanja i fertiliteta, u društvima u kojima su postignuti značajni rezultati na polju rodne ravnopravnosti, ova veza često prelazi sa

negativne na pozitivnu (Malwade Basu, 2002; Kravdal & Rindfuss, 2007; Neyer, 2003; Myrskylä, Kohler & Billari, 2011). U društvima sa nedovoljno razvijenom rodnom ravnopravnošću, nestabilnim socio-ekonomskim prilikama i visokim stepenom ekonomske nesigurnosti, udruženim sa nedovoljno razgranatim merama za usklađivanje rada i roditeljstva, a pre svega u bivšim socijalističkim zemljama, ova veza se potvrđuje kao negativna (Brzozowska, 2014; Čipin, Međimurec, Vlah-Jerić, 2016). Na kraju, u novijoj literaturi postoji izražen optimizam da se veza između fertiliteta i nivoa obrazovanja žena iz negativne može preokrenuti u pozitivnu (Kravdal & Rindfuss, 2007), a prve naznake takvog trenda se mogu uočiti u prelasku sa indirektno linearne korelacije veze na „U“ vezu u zemljama sa višim obrazovanjem fertitilnih žena i izraženom rodnom ravnopravnošću, ali i u zemljama sa značajnim napretkom u obrazovnoj strukturi ženskog stanovništva (Kreyenfeld & Zabel, 2005; Kohler, Billari, Ortega, 2006).

CILJ RADA

Osnovni cilj rada je da se utvrdi nivo rađanja žena različitog obrazovanja u Srbiji od 2002. do 2015. godine. Analizirana je veza između obrazovanja žena i rađanja, jer je školska sprema značajna determinanta fertiliteta stanovništva. Nivo obrazovanja se može označiti kao najznačajniji faktor koji utiče na vreme rađanja i ukupni fertilitet žena u Evropi (Hoem, 1986). Na primeru šest evropskih zemalja (Austrija, Grčka, Mađarska, Rumunija, Slovenija, i Švajcarska) pokazano je da je uticaj nivoa obrazovanja na fertilitet daleko jači nego uticaj zanimanja, privredne delatnosti i položaja u zanimanju (Barakat, Durham, 2013). Školska sprema je precizno merljiva determinanta, koja je tesno povezana sa nizom ekonomskih, socijalnih i psiholoških, često manje otkrivenih faktora fertiliteta. Najvažniji od pomenutih faktora jesu zaposlenost, zanimanje, životni standard, status u društvu, mobilnost, individualne potrebe i aspiracije i mogućnosti njihovog ostvarenja, različiti pritisci i obaveze koje se postavljaju pred ženu, poimanje vrednosti braka, porodice i dece, psihološka cena roditeljstva, cena majčinog vremena, individualizam. Obrazovanje je, osim toga, povezano i sa jednim brojem neposrednih uzroka fertiliteta kao što su godine stupanja u brak, kontrola rađanja i drugi. Uvažavanje veze između obrazovanja žena i fertiliteta može biti važna pretpostavka za definisanje političkog odgovora u ovoj sferi. Analiziran je ovaj vremenski period, jer je sredinom 2002. godine uveden nov model populacione politike, a 2015. je poslednja godina za koju su dostupni podaci o rađanju u Srbiji.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U svrhu procene obrazovne strukture fertitilnog stanovništva u posmatranom periodu korišćeni su podaci popisa stanovništva (RZS, 2003a; RZS, 2003b; RZS, 2012a; RZS,

2012b), dok su u analizi rađanja korišćeni podaci vitalne statistike o broju živorođene dece, pomoću kojih su izračunati različiti pokazatelji fertiliteta. Podaci o živorođenjima su metodološki usaglašeni za sve godine posmatranog perioda. Naime, Republički zavod za statistiku Srbije je do 2004. godine prikazivao živorođenja uključujući i živorođenja majki na boravku/radu u inostranstvu (bez obzira na dužinu njihovog rada/boravka van zemlje), a od 2005. godine se ova živorođenja izuzimaju iz ukupnog broja živorođenja. To je razlog zbog čega su od prikazanog broja živorođenih (prema redu rođenja deteta, starosti i školskoj spremi majke) za 2002, 2003. i 2004. godinu, za potrebe ovoga rada, oduzeta živorođenja majki na boravku/radu u inostranstvu dužem od godinu dana, čime je obezbeđena potpuna metodološka uporedivost ovog podatka u posmatranoj vremenskoj seriji. Takođe, iz analize su izuzeta živorođenja od strane majki nepoznate školske spreme i/ili nepoznate starosti, koja nisu od značaja za ovo istraživanje. Njihov broj je mali, a udeo u ukupnom broju živorođenih u Srbiji kreće se u intervalu od 0,4% (registrovan 2006) do 1,3% (zabeležen 2003) u analiziranom vremenskom periodu.

Realna obrazovna struktura fertilnog kontingenta prema starosti je dostupna za 2002. i 2011, odnosno za vremenske preseke u godinama u kojima su sprovedeni popisi stanovništva u Srbiji. Otuda je za potrebe ovog rada, to jest da bi se na osnovu podataka vitalne statistike analizirala i tumačila rađanja putem pokazatelja transverzalne analize fertiliteta, izvršena procena obrazovne strukture fertilnog kontingenta prema starosti sredinom kalendarskih godina posmatranog perioda. Pored relevantnih popisnih podataka, procena stanovništva prema starosti i polu Republičkog zavoda za statistiku Srbije za odgovarajuće godine, procene obrazovne strukture fertilnog kontingenta prema starosti se baziraju i na pretpostavci o njenoj linearnoj promeni u vremenu. Ona je usvojena na osnovu dve činjenice. To su da promene u obrazovnoj strukturi stanovništva, a samim tim i fertilnog kontingenta, uglavnom nisu skokovite, već zahtevaju vreme u zavisnosti od dužine obrazovnog procesa kao i da je u periodu od 2002. do 2011. godine registrovan nastavak poboljšanja obrazovne strukture ženskog stanovništva Srbije (Vasić, 2013).

U svrhu isticanja smera i intenziteta promena u broju živorođenih prema školskoj spremi majke, korišćeni su indeksni brojevi, i to bazni indeksi računati u odnosu na početnu godinu vremenske serije ovog pokazatelja.

Centralno mesto u analizi fertiliteta žena prema školskoj spremi zauzimaju specifične stope ukupnog fertiliteta (SSUF) po obrazovanju koje su izražene kao prosečan broj dece po ženi određenog obrazovnog nivoa. Za potrebe ovog rada izračunate su SSUF za pojedinačne modalitete školske spreme. Takođe je važno napomenuti da Republički zavod za statistiku Srbije u popisnoj i vitalnoj statistici školsku spremu prikazuje kroz šest modaliteta, i to: bez školske spreme, nepotpuna osnovna škola, osnovna škola, srednja škola, viša

škola i visoka škola. U svrhu analize fertiliteta prema školskoj spremi majke u ovom radu su razmatrana četiri obrazovna modaliteta u cilju isticanja suštinskih razlika u reproduktivnom ponašanju. Pomenuta klasifikacija agregatno prikazuje prva dva, i poslednja dva modaliteta školske spreme, dok su modaliteti definisani kao osnovna škola i srednja škola ostali nepromenjeni. Dakle, klasifikacija obrazovanja majke prema najvišoj završenoj školi u ovom radu glasi: bez škole (bez školske spreme i sa nepotpunom osnovnom školom), osnovna škola, srednja škola, i fakultet (viša škola i visoka škola).

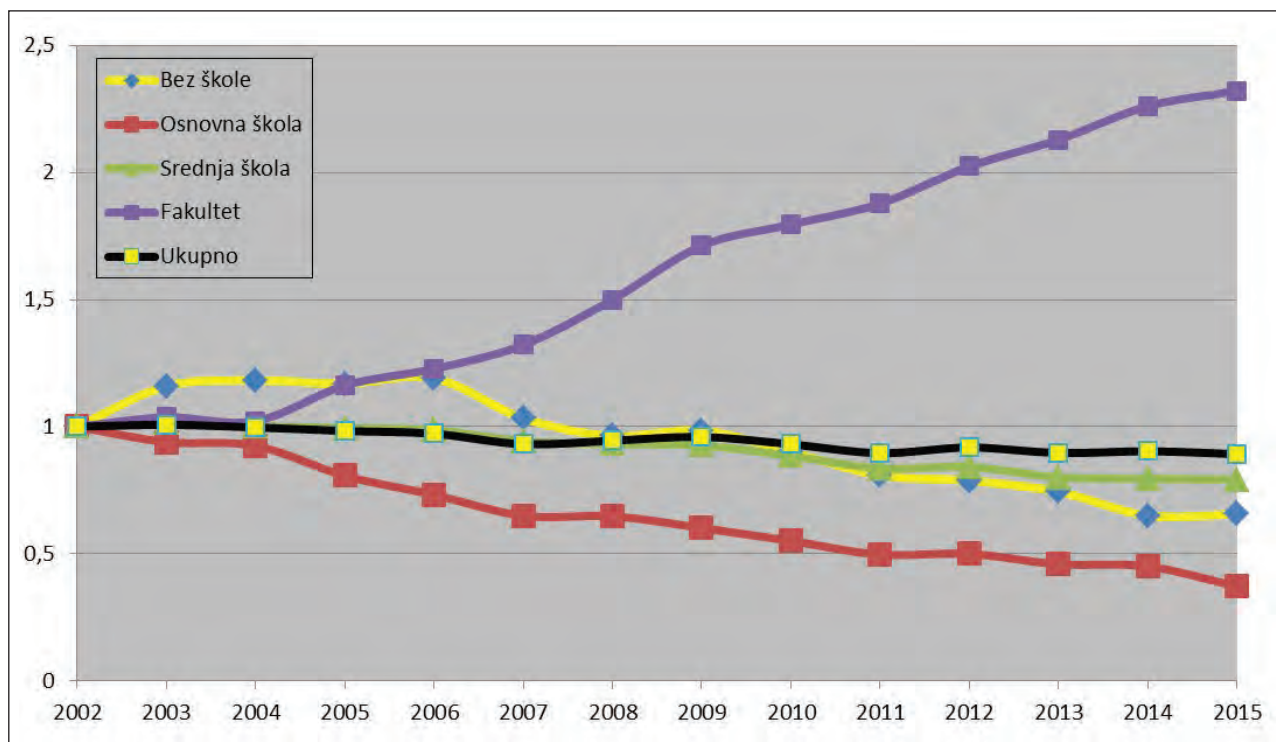
Pored specifičnih stopa ukupnog fertiliteta po obrazovanju koje uzimaju u obzir svu živorođenu decu majki određene školske spreme, izračunate su i paralelne stope bazirane na isključivanju živorođenja petog i viših redova, jer se roditeljski dodatak u Srbiji daje za prvo, drugo, treće i četvrto dete (SSUF₄).

Sa namerom da se sintetski predstave promene u starosnom modelu fertiliteta različitih obrazovnih kategorija, korišćen je metodološki neuobičajen način prikazivanja specifičnih stopa fertiliteta kao kumulanti (Kssuf). Tako su u završnom delu analize vrednosti specifičnih stopa fertiliteta (SSF) prikazane kao niz kumuliranih vrednosti vezanih za starost žene od 15 do 19 godina, od 15 do 24, od 15 do 29, i tako dalje, a završno sa vrednošću za SSF od 15 do 49 godina, što je plodni period žene. Radi bolje preglednosti analize vrednosti pomenutog pokazatelja prikazane su kao fertilitet do 20 godina starosti, do 25 godina starosti, itd. po obrazovnim modalitetima. Takođe, preko medijalne starosti majke na rođenju sve dece je utvrđen intenzitet odlaganja rađanja različitih obrazovnih kategorija žena. Ovaj pokazatelj je izračunat kao starosna granica do koje su žene različitih nivoa obrazovanja ostvarile polovinu (50%) svoje SSUF.

REZULTATI ANALIZE

U Srbiji u periodu od 2002. do 2015. godine broj živorođenja je opao za nešto više od 10%, međutim, pomenuto opadanje nije bilo ravnomerno tokom čitavog posmatranog perioda (Grafik 1). Naime, prve četiri posmatrane godine karakteriše stabilizacija živorođenja na nivou od oko 72000 godišnje, a od 2006. broj živorođenja lagano i kontinuirano opada, i u 2015. godini iznosi oko 65000.

Žene bez škole karakteriše povećanje broja živorođenja do 2006. godine, od kada započinje opadanje rađanja ove obrazovne kategorije, da bi na kraju posmatranog perioda broj živorođenja iznosio manje od dve trećine u odnosu na početnu godinu posmatranja. Kod žena sa osnovnom školom broj živorođenja se jasno i linearno smanjuje tokom čitavog posmatranog perioda, tako da je u 2015. godini iznosio svega 37% živorođenja iz 2002. godine. Tokom posmatranog perioda broj dece koje su rodile majke sa srednjom školom je opao za 20%. Sa druge strane, kod najviše obrazovne kategorije žena, promene u broju živorođenja u periodu

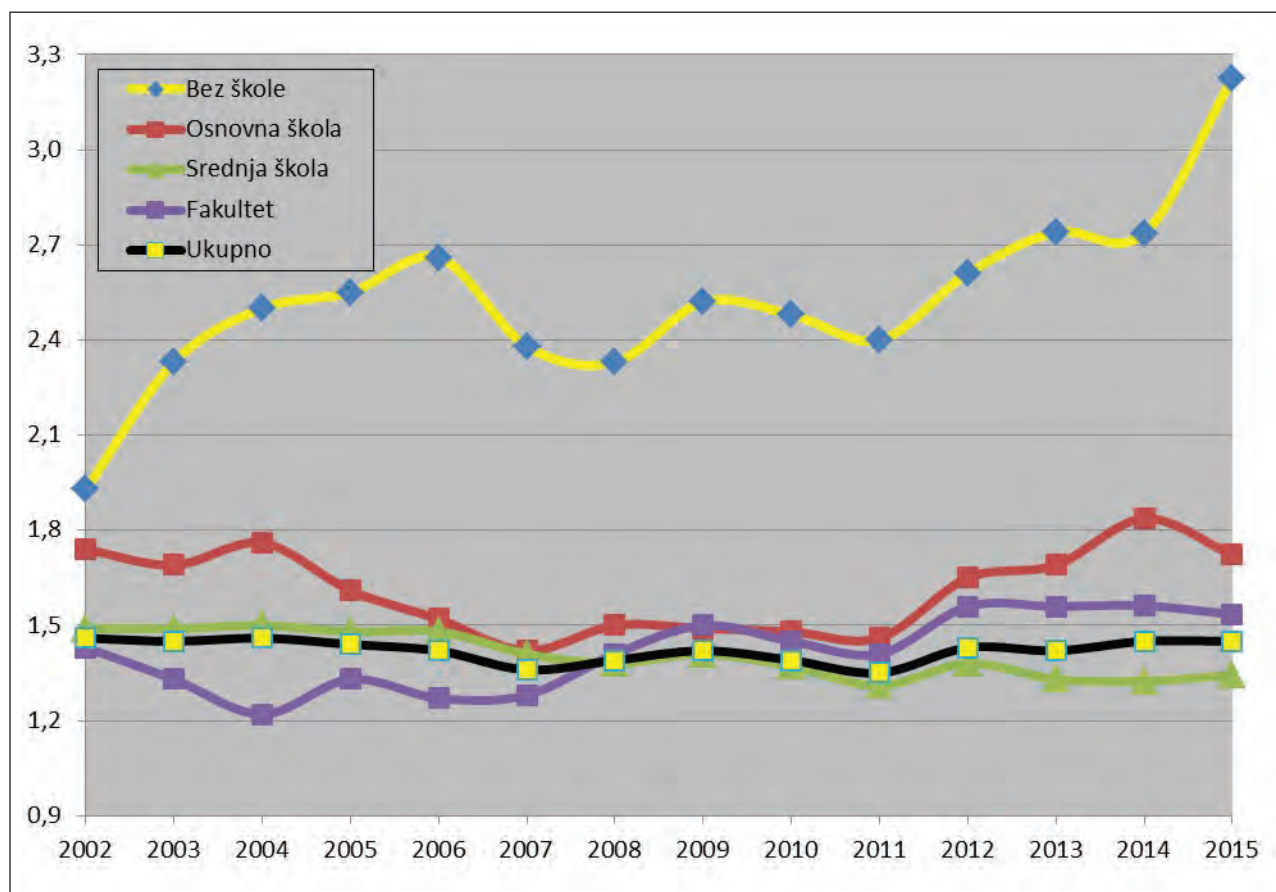
Grafik 1: Bazni indeksi promene broja živorođenja, Srbija, 2002–2015

2002–2015 su potpuno drugačije. U prve tri posmatrane godine broj živorođenja se ne menja, i nalazi se na nivou nešto nižem od 10.000 godišnje. Od 2005. godine broj živorođenja od strane majki sa fakultetom počinje linearno da se povećava (za 7,8% godišnje u proseku), tako da je u 2015. 2,3 puta viši. Kretanje baznog indeksa promene broja živorođenja jasno ukazuje na razlike u rađanju između posmatranih modaliteta školske spreme.

Posledično, struktura živorođenja prema obrazovanju žene u 2002. godini bila je takva da je svako devetnaesto dete rodila majka bez škole, skoro svako četvrto majka sa osnovnom školom, troje od petoro dece rodile su majke sa srednjom školom, a skoro svako osmo dete majka sa fakultetom. U 2015. godini pak, svako dvadeset šesto dete rodila je majka bez škole, skoro svako jedanaesto majka sa osnovnom školom, svako drugo majka sa srednjom školom, i svako treće rodila je majka sa fakultetom.

Detaljnija analiza fertiliteta prema školskoj spremi zahteva uvažavanje promena u starosnoj strukturi žena različitog obrazovnog nivoa u plodnom periodu (15 do 49 godina). Prosečna starost fertilnog kontigenta u posmatranom periodu se smanjuje, osim u slučaju žena sa srednjom školom. Tako je ona za žene bez škole u 2002. godini iznosila 36,6 godina, prema 30,9 godina u 2015, fertile žene osnovnoškolskog obrazovanja su u proseku bile stare 31, odnosno 28,4 godine, žene sa srednjom školom 33, odnosno 34,3 godine, a žene sa fakultetom 37,1 godinu u 2002, odnosno 35,1 godinu u 2015. godini.

U najvećem delu posmatranog perioda kretanje SSUF prema školskoj spremi pokazuje takvu pravilnost da sa porastom nivoa obrazovanja opadaju njene vrednosti (Grafik 2). SSUF žena bez škole su daleko veće od SSUF svih ostalih obrazovnih kategorija žena u Srbiji. Početna godina posmatranog perioda je jedina u kojoj se vrednost SSUF za žene bez škole nalazi ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju i iznosi 1,93. SSUF kod ove obrazovne kategorije žena do 2006. godine beleži jasan porast (2006: 2,66), nakon čega fluktuirala da bi u 2015. godini zabeležila najvišu vrednost od 3,23 deteta po ženi. Sve ostale kategorije tokom najvećeg dela posmatranog perioda beleže vrednosti SSUF-a koje se kreću između 1,7 i 1,3. SSUF kod žena sa osnovnom školom na početku posmatranog perioda iznosi 1,74. Stopa opada do 2006, zatim se stabilizuje na nivou oko 1,5 do 2011, da bi nakon toga ponovo počela da se povećava, i u 2015. godini iznosi 1,72. Kada je SSUF kod žena sa srednjom školom u pitanju, do 2006. godine se ne menja značajnije i iznosi oko 1,5 od kada ispoljava blagu nizlaznu tendenciju do kraja posmatranog perioda. U 2015. godini SSUF žena sa srednjom školom iznosio je 1,34, što je za 9,5% niže u odnosu na početak registrovanog smanjivanja stope. Ili drugim rečima, stopa je opadala za 1,1% na godišnjem nivou, što je veoma značajno ako znamo da žene sa srednjom školom ostvaruju više od polovine ukupnog broja živorođenja, i čine više od polovine fertilnog kontigenta,

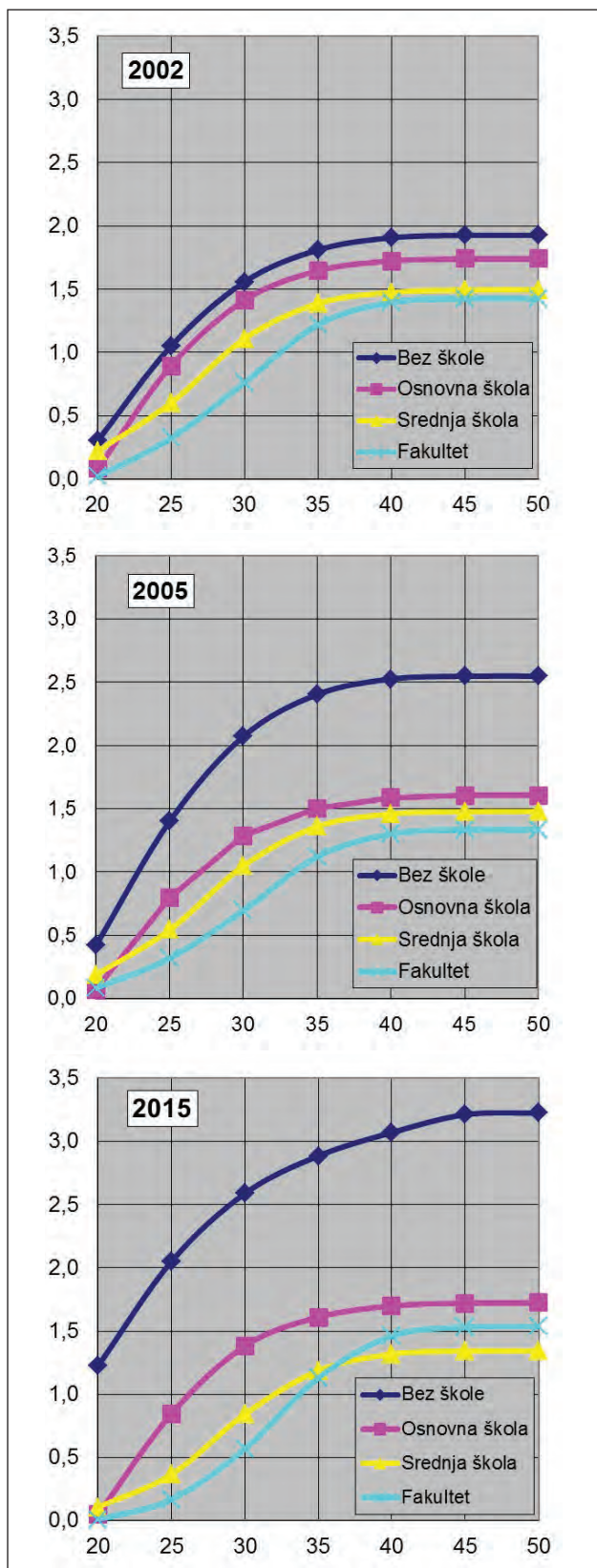
Grafik 2: Specifična stopa ukupnog fertiliteta prema školskoj spremi žene, Srbija, 2002–2015

i time u priličnoj meri opredeljuju kretanje vrednosti stope ukupnog fertiliteta u Srbiji. Najviša obrazovna kategorija žena, odnosno žene sa fakultetom tokom prve polovine posmatranog perioda beleže najniže vrednosti SSUF u odnosu na sve ostale obrazovne kategorije. U periodu od 2002. do 2004. godine jedino SSUF žena sa fakultetom opada sa 1,43 na 1,22 što predstavlja najnižu zabeleženu vrednost u celom posmatranom periodu. Međutim, od te, najniže zabeležene vrednosti, SSUF kod žena sa fakultetom započinje lagani porast, tako da u 2015. godini iznosi 1,53. Ono što takođe treba istaći jeste da od 2008. godine žene sa fakultetom beleže vrednosti SSUF koje su na višem nivou nego kod žena sa srednjom školom, ali i na nivou višem od stope ukupnog fertiliteta za Srbiju.

Za potrebe ovog istraživanja, a u kontekstu roditeljskog dodatka, važne mere pronatalitetne politike u Srbiji, koji se odnosi na prva četiri reda rođenja, izračunate su specifične stope ukupnog fertiliteta koje ne uključuju decu petog i višeg reda rođenja (SSUF4). Vrednosti SSUF4 se ne razlikuju značajnije od SSUF kod svih obrazovnih kategorija žena osim kod žena bez škole, kod kojih su vrednosti SSUF4 u proseku za 0,3 manje

od SSUF-a u svakoj od posmatranih godina. Očigledno je da jedino žene bez škole u većoj meri rađaju decu petog i višeg reda rođenja.

Kssuf jasno prikazuje razlike u starosnom modelu fertiliteta žena različitih obrazovnih nivoa (Grafik 3). Prikazane su 2002. kao početna godina posmatranog perioda, 2005. kao poslednja godina u kojoj se roditeljski dodatak isplaćivao jednokratno i nije obuhvatao prvorođenja, i 2015. kao poslednja godina za koju su dostupni podaci. Analiza pokazuje da su između 2002. i 2005. godine sve obrazovne kategorije žena, osim žena bez škole, snizile nivo rađanja u svim starosnim kohortama. Međutim, ovaj pad Kssuf je malog intenziteta, a pogotovu je minimalan kod žena sa srednjom školom. U drugom delu posmatranog perioda, od 2005. do 2015. godine tendencije u kretanju ovog pokazatelja postaju nešto drugačije. Naime, žene bez škole su nastavile trend povećavanja Kssuf u svim starosnim grupama, povećavajući na taj način razliku u odnosu na ostale obrazovne kategorije žena fertalnog kontingenta. Kod žena sa osnovnom školom Kssuf je u svim starosnim grupama nakon 20. godine starosti rastao. Međutim, kod žena sa srednjom školom Kssuf je ubrzano opadao u

Grafik 3: Kumulativ specifične stope ukupnog fertiliteta, Srbija, 2002, 2005. i 2015

svim kohortama, gde su nakon 35. godine starosti ostvarivale čak niži nivo rađanja u odnosu na *Kssuf* žena sa fakultetom. Na drugoj strani, žene sa fakultetom su u periodu od 2005. do 2015. godine nastavile snižavanje nivoa rađanja do 30. godine, međutim, između 30. i 40. godine starosti su povećavale rađanje i ostvarile čak 58,2% svog ukupnog fertiliteta. Na taj način u 2015. žene sa fakultetom, bez obzira na odlaganje rađanja, na kraju plodnog perioda imaju više vrednosti *Kssuf* u odnosu na 2002. godinu, ali i višu vrednost prema ženama sa srednjom školom.

Fenomen odlaganja rađanja sintetski možemo prikazati pomoću medijalne starosti prilikom rađanja, kao starosne granice do koje žene različitih nivoa obrazovanja ostvaruju polovinu svog ukupnog rađanja. Tako žene bez škole u 2002. polovinu svog ukupnog rađanja ostvaruju do 23,2 godine starosti, a tek nakon 2005. godine započinju intenzivnije snižavanje svoje medijalne starosti prilikom rađanja, tako da ona u 2015. godini iznosi 21 godinu. Kod svih ostalih obrazovnih kategorija možemo govoriti o odlaganju rađanja. Tako kod žena sa osnovnom školom medijalna starost u 2002. godini iznosi 24,4 godine i do 2005. raste na 25 godina, ostajući na približno istom nivou do kraja posmatranog perioda (25,1 u 2015. godini). Na drugoj strani, dve najviše obrazovne kategorije odlaganje rađanja intenziviraju tek nakon 2005. godine. Naime, žene sa srednjom školom u 2002. godini ostvaruju polovinu svog ukupnog rađanja do 25,7 godina starosti, u 2005. do 25,9 godina, a u 2015. do 26,8 godina starosti. Medijalna starost prilikom rađanja kod žena sa fakultetom u 2002. godini iznosi 27,6 godina, u 2005. godini 27,5, a u 2015. polovinu svog ukupnog rađanja ostvaruju tek nakon 30,9 godina starosti. Međutim, kod žena sa fakultetom opredeljujući razlog povećavanja medijalne starosti prilikom rađanja, je zapravo intenziviranje rađanja između 30. i 40. godine starosti, a ne značajno snižavanje rađanja pre 30. godine.

No, treba podvući registrovanu tendenciju odlaganja rađanja posle 35. godine života kod svih obrazovnih kategorija žena. Tako su žene bez škole u 2002. nakon 35. godine života ostvarivale 6% svog ukupnog fertiliteta, a u 2015. godini 10,5%. Odgovarajući udeli za žene sa osnovnom školom su 5,4% i 6,6% ; za žene sa srednjom školom 7,2% i 11,7% ; a za žene sa fakultetom 14,5 i 26,4% svog ukupnog fertiliteta.

Sa druge strane, neophodno je istaći razlike koje postoje među ženama različitog obrazovnog nivoa kada je u pitanju fertilitet ostvaren do 30. godine života. Tako su u 2015. žene bez škole do svoje 30. godine starosti rodile 2,59 dece, žene sa osnovnom školom 1,38, žene sa srednjom školom 0,84, a žene sa fakultetom 0,57 dece. Odnosno, u 2015. godini su žene bez škole do svoje 30. godine života ostvarivale čak 80,2% od ukupne vrednosti SSUF, kao i žene sa osnovnom školom, žene sa srednjom školom 62,7%, a žene sa fakultetom svega 36,9% vrednosti SSUF.

DISKUSIJA

Očekivalo se da će uvođenje roditeljskog dodatka i dalje isplaćivanje pune nadoknade zarade tokom porodijskog odsustva i odsutva radi nege deteta zaposlenih roditelja od najmanje godinu dana 2002. godine predstavljati snažan, pre svega finansijski, podsticaj za rađanje dece. Mada su izdvajanja za ove dve mere populacione politike u Srbiji relativno velika u odnosu na druge zemlje, njihova efikasnost nije posebno izučavana. Istraživanja bi trebalo da odgovore na niz pitanja u ovoj sferi, od kojih je centralno u kojoj meri ovako koncipirana finansijska podrška porodicama sa decom doprinosi da se ostvari željeni broj dece.

Predstavljeni rezultati ukazuju da u analiziranom periodu (2002–2015) nije registrovano povećanje fertiliteta. Osnovne karakteristike fertiliteta u Srbiji u ovom periodu su smanjenje broja živorođenih za preko 10%, kretanje SUF na nivou ispod 1,5 deteta po ženi i odlaganje rađanja. Takođe, se jasno izdvajaju dva podperioda koja se tiču fenomena rađanja. Period do 2006. godine karakteriše relativna stagnacija broja živorođenja, SUF od oko 1,45 i odsustvo značajnijeg odlaganja rađanja. Nakon 2006. godine dolazi do primetnog kontinuiranog pada broja živorođenja, SUF se kretao u rasponu između 1,35 i 1,45 a odlaganje rađanja je intenzivirano. Međutim, nivo rađanja u Srbiji, kao i smer i intenzitet promena u kretanju fertiliteta, se značajno razlikuju u odnosu na stepen obrazovanja žena.

Ovo istraživanje je pokazalo da se u Srbiji sa povećanjem školske spreme smanjuje prosečan broj dece po ženi. U mnogim evropskim zemljama, uključujući i zemlje koje su prolazile, ili prolaze, tranziciju socio-ekonomskog sistema (Poljska, Bugarska i Rumunija, odnosno Albanija i Ukrajina), zabeležene su negativne korelacije između obrazovnog nivoa žena i ostvarenog fertiliteta (Murešan & Hoem, 2010; Brzozowska, 2014). Međutim, odstupanje u pomenutom obrascu u Srbiji registruje se od 2008. godine jer vrednost SSUF-a žena sa fakultetom prevazilazi vrednost SSUF žena sa srednjom školom, i približava se vrednosti SSUF žena sa osnovnim obrazovanjem. Tako je razlika između žena sa osnovnom školom i žena sa fakultetom iznosila 0,54 dece po ženi u 2004. odnosno 0,19 dece po ženi u 2015. u korist žena sa osnovnim obrazovanjem.

U čitavom posmatranom periodu SSUF žena bez obrazovanja i sa najvišim obrazovanjem pokazuju tendenciju rasta, dok nasuprot tome SSUF kod žena sa osnovnom i srednjom školom opada. Može se pretpostaviti da su na kretanje SSUF-a žena bez obrazovanja uticale mere direktne finansijske podrške rađanju, pre svega roditeljski dodatak. U tom smislu govore i rezultati istraživanja u okviru koga su anketirane romske medijatorke (pomažu Romima da ostvare svoja prava u sistemu zdravstvene i socijalne

zaštite), koje ističu roditeljski dodatak kao jedan od tri najvažnija razloga rađanja većeg broja dece ove etničke grupe (Sedlecky, Rašević, 2015, 104). Takođe, u prilog ovakvom tumačenju govori i činjenica da je zastupljenost najniže obrazovne kategorije među Romkinjama više nego sedam puta veća od proseka za žensko stanovništvo na nivou Republike (Radovanović, Knežević, 2014), kao i podatak da se u Srbiji gotovo polovina Romkinja uda pre navršene 18. godine, a osmina čak i pre navršene 15. godine života (UNICEF Srbija, 2007). Slične tendencije zabeležene su u Slovačkoj gde su Romkinje koje karakteriše veoma nizak stepen obrazovanja u periodu 1996–2002, povećavale SUF i snižavale prosečne godine pri rađanju u uslovima široko dostupnih finansijskih davanja koja su imala socijalni karakter. Nakon 2004. godine Slovačka uvodi dodatne finansijske mere u cilju snižavanja cene roditeljstva (dodatak na rođenju deteta, dečiji dodatak, poreske olakšice, plaćeno materinsko odsustvo i dr.) i napušta ranije zastupljenu praksu finansijskih davanja širokog obuhvata koja su imala socijalni karakter (Potančokova, Vano, Pilinska, Jurčova, 2008).

U pogledu porasta rađanja kod žena sa fakultetom u poslednjoj deceniji Srbija nije izuzetak. Slične tendencije su registrovane u nizu zemalja, kako bivših socijalističkih, tako i u zemljama zapadne i severne Evrope. Na primer, u Italiji žene sa fakultetom, rođene početkom 1960-ih, nadoknađuju fertilitet do takvog stepena da do 40. godine života nadmašuju ukupan nivo fertiliteta žena sa fakultetom rođenih sredinom 1950-ih (Caltabiano, Castiglioni, Rosina, 2009, 708). To su pokazala i istraživanja u Estoniji (Klesment, Puur, 2010), Francuskoj (Sobotka, 2008), Danskoj (Gerster, Keiding, Knudsen, Strandberg-Larsen, 2007), Mađarskoj (Speder, 2006), i Norveškoj (Kravdal, 2001). Tendencija porasta rađanja kod žena sa fakultetom se takođe beleži kada se EU posmatra kao celina (Lanzieri, 2013). Šta više, vrednosti SSUF-a žena sa fakultetom u Srbiji su gotovo na nivou proseka za zemlje EU.

Imajući u vidu rastuće udele žena sa fakultetom u okviru fertilenog kontingenta, sigurno je da socijalna mobilnost u Srbiji, postignuta školovanjem, nije praćena automatskim prihvatanjem reproduktivnih normi višeg socijalnog miljea, odnosno da, postoji izvesna vremenska zadržka tokom koje žene nastavljaju model reproduktivnog ponašanja socijalnog stratuma iz koga potiču. Na taj način i Kravdal (Kravdal, 2001, 210) objašnjava rastuće stope rađanja žena sa fakultetom u Norveškoj, verujući da sve veći udeo žena sa fakultetom u mladim kohortama potiče iz porodica niže obrazovanih roditelja. No, moguće je da žene sa fakultetom u Srbiji uspevaju bolje da kombinuju roditeljstvo i druge vidove samoostvarivanja kao i da pregovaraju sa partnerom oko podele poslova u domaćinstvu u odnosu na žene sa srednjom školom, a sa druge strane, visoko obrazovanje im omogućava bolji ekonomski momentum¹ čime se njihove šanse za

1 U većini zemalja zapadne hemisfere postoji izrazita (u Srbiji gotovo idealna) pozitivna korelacija između stepena školske spreme i visine prihoda pojedinca (Vasić, 2010).

ostvarenjem željenog broja rođenja povećavaju. Jedno od objašnjenja može da se traži u razmišljanju Kravdala (Kravdal, 2001, 189) da ako su materijalne aspiracije pojedinih i njihova očekivanja u vezi sa kvalitetom deteta određene prosečnim prihodom u društvu, pre nego njihovom ličnom ekonomskom snagom, onda će stanovništvo sa relativno visokim prihodima ispoljavati viši fertilitet.

Posebno treba istaći da SSUF žena sa srednjom školom posle perioda stabilizacije na nivou oko 1,5, počinje lagano i kontinuirano da opada od 2006. godine i na kraju posmatranog perioda iznosi 1,3 deteta po ženi. Teško je dodatno pokušati da se ovaj nalaz objasni bez dubinskih istraživanja na ovu temu. Ako se ipak osmelimo, nameću se dva razmišljanja. Moguće je da su žene sa srednjom školom u većoj meri osetile promenu načina isplate roditeljskog dodatka u 24 mesečne rate umesto značajne jednokratne sume novca na rođenju deteta. Žene ovog obrazovnog nivoa su lošijeg materijalnog statusa u odnosu na žene sa fakultetom, a verujemo, razvijenijih potreba u odnosu na žene nižeg obrazovanja. Žene sa srednjom školom su posebno važna ciljna grupa za populacionu politiku jer su dominantna grupa fertilnog kontingenta u Srbiji (čine čak 56,6% fertilnog kontingenta).

Ovo istraživanje je pokazalo i da medijalna starost pri rođenju dece pozitivno korelira sa nivoom obrazovanja majke. U posmatranom periodu ubedljivo najintenzivnije odlaganje rađanja su ispoljile žene sa fakultetom. Vrednost izabranog indikatora je porasla za čak 3,3 godine. Sa 4,4 u 2002. razlika u medijalnoj

starosti između najniže i najviše obrazovne kategorije žena se povećala na čak 9,9 godina u 2015. Ovo je posebno značajno imajući u vidu da rađanje deteta u sve kasnijem životnom dobu nosi brojne zdravstvene rizike za zdravlje majke i deteta (Benzies, 2008).

ZAKLJUČAK

U suočavanju sa potrebom efikasnog ublažavanja demografskih izazova u Srbiji, nameće se potreba za posebnom evaluacijom mera podrške rađanju. Pogotovo ako nema indicija da te mere imaju pozitivan efekat na nivo fertiliteta. Napori u tom smislu bi trebalo da se zasnivaju na dostupnim statističkim podacima, dubinskom istraživanju uzroka i mehanizama koji vode niskom fertilitetu, kao i saznanjima o primerima dobre prakse.

Nalazi ovog istraživanja, skromnije postavljenog, sugerišu da treba tragati za efikasnijim političkim odgovorom na nedovoljno rađanje u Srbiji. Istovremeno oni ukazuju da je bitno da se stvore uslovi koji bi podstakli na rađanje žene sa osnovnom i srednjom školom koje nisu očekivano odgovorile na postojeće mere, pre svega, finansijske prirode u okviru politike prema fertilitetu.

ZAHVALNICA

Istraživanje je nastalo kao rezultat rada na projektu 47006 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

EDUCATION AS A FACTOR OF FERTILITY AND POPULATION POLICY IN SERBIA

Mirjana RAŠEVIĆ

Centre for demographic research, Institute of social sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: rasevicm@gmail.com

Petar VASIĆ

University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: vasic.dem@gmail.com

SUMMARY

Serbia has been facing a childbearing crisis and its repercussions for decades, despite the population policy measures. This paper analyses the linkage between women's education and childbearing, since the educational attainment level is a significant and accurately measurable determinant of fertility. The analysis is based on vital statistics, as the input for the calculation of various fertility indicators for the period of 2002–2015. This timeframe is taken into consideration because a strong financial incentive for childbearing was introduced in 2002, while 2015 is the most recent year for which data on vital events are available. In the observed period, the total fertility rates of women with no education and with university education increased, in contrast to the declining total fertility rates of women with primary and secondary education. The findings of this research indicate the need to create conditions that promote childbearing by women with primary and secondary education, who have not responded to the existing, principally financial, fertility policy measures as expected.

Keywords: education, fertility, population policy, Serbia

IZVORI I LITERATURA

Demografska statistika u Republici Srbiji. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2002–2015.

RZS, 2003a – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. u Republici Srbiji – Starost i pol. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2003.

RZS, 2003b – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. u Republici Srbiji – Školska sprema i pismenost. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2003.

RZS, 2012a – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Starost i pol. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2012.

RZS, 2012b – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2012.

RZS, 2014 – Projekcije stanovništva Republike Srbije 2011–2041. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2014.

Barakat, B. & E. R. Durham (2013): Drop-out mayors and graduate farmers: Educational fertility differentials by occupational status and industry in six European

countries. *Demographic Research*, 28, 42, 1211–1262.

Basten, S. & T. Frejka (2016): Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe. *Comparative Population Studies*, 41, 1, 3–56.

Benzie, K. M. (2008): Advanced maternal age: are decisions about the timing of child-bearing a failure to understand the risks? *Canadian Medical Association Journal*, 178, 2, 183–184.

Brzowska, Z. (2014): Fertility and education in Poland during state socialism. *Demographic Research*, 31, 12, 317–336.

Caltabiano, M., Castiglioni, M. & A. Rosina (2009): Lowest-low fertility: Signs of a recovery in Italy? *Demographic Research*, 21, 23, 679–718.

Čipin, I., Medimurec, P. & S. Vlah-Jerić (2016): Fertility and the changing female educational attainment in Croatia. *Stanovništvo*, 54, 2, 1–26.

Gavrilović, A. (2005): Evolucija populacione politike u sistemu društvene brige o deci. U: Macura, M. & A. Gavrilović (ur.): *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 231–268.

Gerster, M., Keiding, N., Knudsen, B. L. & K. Strandberg-Larsen (2007): Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. *Demographic Research*, 17, 8,

179–210.

Hoem, J. M. (1986): The impact of education on modern family-union initiation. *European Journal of Population*, 2, 2, 113–133.

Klesment, M. & A. Puur (2010): Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*, 22, 28, 889–932.

Kohler, H.-P., Billari, F. & J. Ortega (2006): Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In: F. R. Harris (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham, MD, Rowman & Littlefield Publishers, 48–109.

Kravdal, Ø. (2001): The High Fertility of College Educated Women in Norway: An Artefact of the Separate Modelling of Each Parity Transition. *Demographic Research*, 5, 6, 185–216.

Kravdal, Ø. & R. Rindfuss (2007): Changing relationships between education and fertility: A study of women and men born 1940–64. Memorandum, Department of Economics, University of Oslo, 11.

Kreyenfeld, M. (2002): Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7, 2, 15–48.

Kreyenfeld, M. & C. Zabel (2005): Female Education and the Second Child: Great Britain and Western Germany Compared. *Schmollers Jahrbuch*, 125, 1, 145–156.

Lanzieri, G. (2013): Fertility statistics in relation to economy, parity, education and migration – Towards a “baby recession” in Europe? *Statistics in focus*, 13.

Lesthaeghe, R. (2001): Postponement and Recuperation – Resent Fertility Trends and Forecasts in Six Western European Countries. IUSSP Seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies. Tokyo: 21–21 March 2001.

Malwade Basu, A. (2002): Why does Education Lead to Lower Fertility? A Critical Review of Some of the Possibilities. *World Development*, 30, 10, 1779–1790.

Matković, G., Mijatović, B. & K. Stanić (2014): Novcana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji: Analiza i preporuke. Beograd, UNICEF.

Mureşan, C. & M. J. Hoem (2010): The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22, 4, 93–114.

Myrskylä, M., Kohler, H.-P. & F. Billari (2011): High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender Equality Explain the Positive Link. *Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06.*

Neyer, G. (2003): Family Policies and Low Fertility in Western Europe, MPIDR Working Paper WP 2003-021. Rostock Max Planck Institute for Demographic Research.

Pison, G. (2015): *Tous les pays du monde* (2013).

Population & Societes, 525,1–8.

Population Reference Bureau (2013): World Population Data Sheet 2013. 1–20. http://www.prb.org/pdf13/2013-population-data-sheet_eng.pdf (10. 6. 2015).

Potáčková, M., Vaňo, B., Pilinská, V. & D. Jurčová (2008): Slovakia: Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19, 25, 971–1018.

Radovanović, S. & A. Knežević (2014): Romi u Srbiji. Beograd, Republički zavod za statistiku.

Rašević, M. (1995a): Kritični problemi demografskog razvitka. U: Rašević, M. (ur.): *Razvitak stanovništva Srbije 1950–1991*. Beograd, Institut društvenih nauka, 143–167.

Rašević, M. (1995b): Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou. *Stanovništvo*, 33, 1-4, 41–55.

Rašević, M. (2004): Fertility Trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42, 1–4, 7–29.

Rašević, M. (2006): Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121,141–149.

Rašević, M. (2012): Odgovor Srbije na demografske izazove: Stanje i očekivanja. U: Vukotić, V. (urednik): *Stanovništvo i razvoj*. Beograd, Institut društvenih nauka, 20–28.

Sedlecky, K. & M. Rašević (2015): Challenges in sexual and reproductive health of Roma people who live in settlements in Serbia. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 20, 2, 101–109.

Skirbekk, V. (2008): Fertility trends by social status. *Demographic Research*, 18, 5, 145–180.

Sobotka, T. (2004): Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Amsterdam, Dutch University Press.

Sobotka, T. (2008): The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19, 8, 169–224.

Speder, Z. (2006): Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15, 8, 251–288.

UNICEF Srbija (2007): Raskinuti lanac isključenosti: romska deca u Jugoistočnoj Evropi. Beograd, UNICEF Srbija.

Vasić, P. (2010): Uticaj izabranih demografskih obeležja na strukturu potrošnje domaćinstava u Srbiji. magistarski rad. Beograd, Ekonomski fakultet.

Vasić, P. (2013): Obrazovna struktura žena koje su rađale i struktura rađanja u Srbiji od 2002 do 2011 – neosetljive na populacionu politiku? Niš, Stanovništvo jugoistočne Srbije.

Vlada Republike Srbije (2008): Pronatalitetna strategija. Beograd, Vlada Republike Srbije.